

ҚАДАҲ СЎЗИ НУТҚИЙ ЖАНРИНИНГ ВЕРБАЛ ВА НОВЕРБАЛ ВОСИТАЛАРИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Анорбоева Махбуба Собировна

Анджсон давлат чет тиллари институти ўқитувчиси

Дунё тилшунослигида етарлича оммавийлашиб бораётган нутқий жанрлар назариясининг ривожланиши бевосита лингвистик антропология, социолингвистика, лингвопрагматика, когнитология, матн лингвистикаси, амалий лингвистика, шу билан бирга, тилшуносликка ёндош бўлган риторика, поэтика, маданиятшунослик, этнография, композицион тадқиқотлар, қолаверса, техник коммуникация, социология, таълим, адабиёт каби соҳалардаги тадқиқотлар билан боғлиқ²². *Жанр* тушунчаси турли фан доираларида ўзига хос талқин қилинар экан, лингвистик, риторик, социал анъаналарда *жанр* тушунчасига нисбатан социал ва коммуникатив-риторик мақсадларни ифодаловчи махсус шакл сифатидаги қарашлар юзага келди. Айтиш мумкинки, нутқий жанрнинг, асосан, лингвистик, риторик, ижтимоий (социал) хусусиятлари олимларнинг диққат марказида бўлди.

Нутқий жанрлар назарияси ривожда рус лингвистик жанр мактаби (Россия), Систем-функционал (Австралия) мактаби, тарихий корпус (АҚШ) лингвистикаси, амалий тилшунослик/махсус мақсадлар учун мўлжалланган инглиз тили (АҚШ, Буюк Британия), риторик жанр тадқиқотлари (Канада, АҚШ), лингвистик, риторик, социал тадқиқотлар таъсирида ёки ушбу тадқиқотларнинг синтези ёхуд маълум бир мазмунда мазкур илмий йўналишлар олға сурган ғояларни тарғиб этувчи бир қатор хорижий илмий мактаблар (Бразилия, Франция, Швеция, Даниянинг Копенгаген илмий мактаблари) муҳим аҳамият касб этади.

Нутқий жанр назариясида нутқий мақсад, услуб ва композиция асосий унсурлардандир²³. Нутқий мақсад, композиция, услуб нутқий жанрни нутқий коммуникацияга тайёр ҳолатга келтирувчи асосий унсурлардандир. Нутқий мақсаднинг пайдо бўлиши муайян нутқий ҳаракатни шакллантиради. Нутқий ҳаракатнинг нутқ жараёни билан бевосита боғланиши ва реаллашуви нутқий жанр орқали бўлади. Услуб нутқий жанр қолипни у ёки бу нутқий вазият учун танлаш имкониятини берса, композиция эса унга шакл беради.

Нутқий мақсад ҳақида гап борганда шуни айтиш керакки, нутқий мақсаднинг муайян шароитда, муайян нутқий вазиятда воқеъланиши, шакл олиши нутқий жанрни шакллантиради. Тўлақонли шаклланган нутқий мақсад тилшуносликда нутқий акт деб номланади.

²²Bawarshi A.S. Кўрсатилган асар. – Б. 3; Габуниа З.М., Кремшакалова М.Ч. Жанр речи как единица современной лингвистики. Электронный ресурс:

<http://revistaseug.ugr.es/index.php/cre/article/viewFile/2593/2736> Дата обращения: 13.12.2018

²³Бахтин М.М. Проблема речевых жанров // М.М.Бахтин. Литературно-критические статьи. – Москва, 1986, 428-472.

Тўплаб ўрганилган илмий материаллар шуни кўрсатадики, қадах сўзи матнида бир ёки бир нечта нутқий актлар кузатилади. Масалан, матннинг кириш қисмида эълон нутқий акти, эслатма шаклидаги мақтов, табрик, яхши ният, дуо, таклиф кабилар. Баъзан қадах сўзи матни бир нутқий актнинг қисқартирилган шакли, яъни бир жумладан ҳам иборат бўлиши мумкин. Масалан, *Узоқ йиллик дустлигимиз, биродарлигимиз учун!* каби. Қадах нутқий жанрида ҳар бир нутқий акт матни ўзининг семантик, синтактик, грамматик қурилишига эга.

Қадах сўзи нутқий жанрида вербал ва новербал воситаларнинг ўз ўрнида, керакли вақтда қўлланилиши жуда муҳимдир. Шу ўринда таъкидлаш керакки, қадах сўзи нутқий жанрининг вербал воситалари, албатта, қадах сўзи нутқий жанрининг матний тузилиши, новербал воситалари эса қадах сўзининг ташкилий композицион тузилиши билан боғлиқдир. Новербал воситалар қадах сўзи нутқий жанрининг нутқий воқеъланишида муҳим аҳамият касб этади. Қадахнинг мавжуд бўлиши, қадахни кўтариш, қадахни ичиш кабиларнинг ижро этилиши қадах сўзи нутқий жанрининг нутқий воқеъланишидаги энг зарурий босқичлардир. Қадах сўзи нутқий жанрининг вербал ва новербал воситалари тадқиқи келажакда қадах сўзи нутқий жанрининг ўзига хос лингвистик жиҳатдан ўзгармас, барқарор белгиларини аниқлашга ёрдам беради. Бу эса қадах сўзи нутқий жанрини бошқа тилларга қиёслаб ўрганиш билан бирга, инглиз ва ўзбек тилларида қадах сўзи нутқий жанрининг лексик-семантик майдонини аниқлаш, қадах сўзи матнларида жумла, содда гап, қўшма гап, мураккаб қўшма гап каби лисоний ва хатти-ҳаракат, имо-ишора сингари нолисоний воситалар ёрдамида акс этишини далиллаш, инглиз ва ўзбек тилларидаги қадах сўзи нутқий жанрида тўй маросимлар, туғилган кун, расмий тантанали учрашувлар, базм ёки кечаларда сўзланадиган ёхуд кундалик сўзлашув нутқида оид қадах сўзлари каби мавзуй гуруҳларига бўлинишини исботлаш, турли услубларга оид қадах сўзларининг шаклий-композицион тузилишидаги лисоний ва нолисоний воситаларнинг миллий-маданий хусусиятлари аниқлаш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров // М.М.Бахтин. Литературно-критические статьи. – Москва, 1986, 428-472.
2. Bawarshi A.S. Кўрсатилган асар. – Б. 3; Габуня З.М., Кремшакалова М.Ч. Жанр речи как единица современной лингвистики. Электронный ресурс: <http://revistaseug.ugr.es/index.php/cre/article/viewFile/2593/2736> Дата обращения: 13.12.2018